

vét ilyesfélekkel vezették be: „vajon, nem logikus-e, hogy...”, s a másik hallgatóság pontosan ugyanezt a beszédet figyelte, azzal a különbséggel, hogy nem tartalmazott olyan fordulatokat, amelyek arra utaltak, hogy a szónok logikusnak tartja a beszédét. Az eredmények csekély, de jellemző különbséget mutattak annak a beszédnek a javára, amely a saját érveit folyamatosan logikusnak minősítette. Itt valószínűleg a hallgatóságnak az a beállítottsága játszott közre, hogy jó dolog, ha valami „logikus”, habár semmiféle bizonyítékunk nem volt arra, hogy a hallgatók ténylegesen megtudták volna különböztetni a logikus érveket az illogikus érvektől.

Nehéz ezen a téren következtetéseket levonni. Egyelőre nagyon sok tény tisztázatlan. Majdnem minden tankönyv, amely művészetként tárgyalja a meggyőzést, vagy logikai, vagy pszichológiai szervezési sémák mellett sorakoztat fel érveket. A kutatási eredmények azonban egyik elgondolást sem támasztják alá döntő módon. Nem valószínű, hogy a kommunikátorok többsége képes vagy hajlandó volna beszédeit úgy felépíteni, hogy érvelése szigorú logikai sémát kövessen, s az ráadásul még érvényes is legyen szaklogikai értelemben. Ezzel szemben van kutatási bizonyíték arra, hogy a kommunikáció sikeresebb, ha a közlemények és azok érvei külön-külön is logikusnak látszanak, még ha ez a logikus jellegük nem is ellenőrizhető könnyen [...].

ROBINSON, W. P.

A nyelv funkciói*

A funkcionális/strukturális megközelítés indokai

Arra a kérdésre, hogy miért nem kezelték a nyelvi funkciókat alapvető problémakörként, nem adható egyértelmű válasz, de legalább néhány magyarázat lehetőségét felvethetjük.

Először is, a „funkcionális” modellek mostanában mind a fizikai, mind a biológiai tudományokban népszerűtlenek – mégpedig jó okkal. Ezeknek a modelleknek néha teleologikus felhangjaik vannak, meg aztán sok egyéb, a megfigyelt jelenségekkel kapcsolatos kérdést megválaszolatlanul hagynak. Az olyan kérdéseket, mint „mire valók az elektronok?”, valószínűleg nem tartanánk helyénvalónak az elektromosságtan tárgyalása közben. Még ha egzisztenciális, s nem csak fogalmi státust biztosítanánk is az elektronok számára, akkor sem tartanánk színvonalas fizikának az ilyen válaszokat: „az elektronok azért vannak, hogy negatív elektromos töltést szállítsanak”. Felvethető az a kérdés, hogy milyen tulajdonságaik vannak az elektronoknak, milyen kapcsolatban vannak más elemi részekkel, de ezzel együtt nem valamiért vannak, hanem csak úgy vannak, hogy ha tetszik, úgy is fogalmazhatunk, hogy az „elektron” fogalma hasznos. Az állattanban arra a kérdésre, hogy miért van a bálnának uszonyuk, a választ valószínűbb, hogy az evolúciós ősekből való kifejlődés kereteiben fogjuk megkapni, s nem úgy, hogy „azért, hogy úszni tudjanak”. A zoológust persze érdekelheti az uszonyok funkciója, s hogy hogyan teljesítik azt, de csak egy teljesebb érdeklődési keret részeként, s nem mint a magyarázó elmélet központi magja. A behaviorisztikus pszichológiát első szakaszában annyira foglalkoztatta saját tudományos státusa, hogy gyakran a fizikát tartotta eszményképének; ez hatást gyakorolt arra, hogy milyennek képelték el a jó elméletet, s a tudományos metodológiára is. A kutatók álmaiban hipotétikus-deduktív elméletek szerepeltek, világosan levezethető és kísérletileg vizsgálható predikciókkal. A harmincas évek tájékán már megengedhetővé, bár nem teljesen elismertté vált a cél-eszköz viszonyok keretében való gondolkodás. Tolmann a patkány viselkedésének leírásában és magyarázatában az állatot húzó „célok” és a célszerűség fogalmára támaszkodott. Ezzel együtt érdemes azonban megemlíteni, hogy Hull „toló”-erőket hangsúlyozó oksági modellje befolyásosabb háttér volt a további kutatások számára. A funkcionális-oksági kettéosztás azok közé a dilemmák közé tartozik, ahol nem szükségszerű, hogy az ember elkötelezze magát az egyik oldal mellett, mivel a dilemma tulajdonképp abból ered, hogy – ma népszerű kifejezéssel élve – „konvergensen” próbálunk gondolkodni olyan kérdéssről, amelynek nincs egyetlen helyes megoldása. A kettéosztás feltételezi azt, hogy van egy legjobb magyarázat, s mi ezt az egyetlen legjobbat keressük. Amint észrevesszük, hogy a különböző magyarázat-típusok ugyanazon jelenség különböző oldalainak megértését segítik, s hogy ezek

mind érdekesek, amennyiben ésszerű valóságképeknek felelnek meg, akkor máris elkerültük a „csak egy válasz van” mentalitást. Bár a funkcionális magyarázatok a biológiában csak az egyik magyarázattípust képviselik, s könnyen körbenforgóvá válhatnak, a funkcionális kérdésfeltevés gyakran hasznos lehet a kutatás elindításához. Ha például felvetjük azt a kérdést, hogy miért van a csirkeembrióknak kopolyája, ez gyümölcsöző irányba terelheti gondolkodásunkat.

A funkcionális elemzés azonban még jogosabban hangsúlyozhatja jelentőségét az ember készítette rendszerek vagy eszközök esetében. Kevésbé furcsa azt a kérdést feltenni, hogy mire valók a székek vagy az autók, mint azt, hogy mire valók az erdők vagy a tigrisek. Az ember készítette dolgok létezésének az az oka, hogy valamilyen funkciót szolgálnak vagy szolgáltak. Az eredetileg más célokra létrehozott rendszerek természetesen új funkciókat is kaphatnak, ha azonban egyszerű gyermeki attitűdöt veszünk fel, akkor egyáltalán nem abszurd kérdés az, hogy mire valók az ember készítette rendszerek.

A nyelv ember alkotta rendszer. Lehet, hogy nem tartjuk túl hasznos törekvésnek annak feltárását, hogy eredetileg milyen funkciókat töltött be, s nem óhajtjuk közvetlen célként kitűzni azt a kérdést, hogy milyen új funkciókat tölthet be. Nagyon furcsa kutatási stratégia lenne azonban az, ha eltekintenénk egy lényegében technikai újítás funkciójától. Ez a hozzáállás a nyelvstruktúra kérdéseit nem fokozza le másodrendűekké, de azt veti fel, hogy a pusztán strukturális elemzések csak részlegesen informatívak. A kutatás egyik stádiumában a funkció és a struktúra kapcsolatát is vizsgálunk kell.

Funkciókról beszéltünk – többes számban –, mivel durva hiba volna azt feltételezni, hogy csak egyetlen funkció van, amikor a felületes áttekintés is egynél többet sugall. Mivel ez így van, a különböző nyelvi funkciók listáját vagy listáit kell összeállítanunk. Az ilyen lista több, egymástól független funkciót tartalmazhat, vagy kiderülhet, hogy ezek egy része közös csoportba vonható össze. Mindkét esetben valamilyen osztályozásra lesz azonban szükség. Ez lehet a másik oka annak, hogy a nyelvi funkciók kérdését elkerülték. Az utóbbi években a listaszerű felsorolás nem volt népszerű a pszichológiában. Volt idő, amikor különböző felsorolások születtek az emberi ösztönökről [18], a szükségletekről [17] vagy a személyiség vonásokról [8]. Ezeket a „listákat” hamarosan bírálták azon az alapon, hogy önkényesek voltak, és nem kapcsolódottak olyan műveletileg meghatározott mérési eljárásokhoz, amelyek képesek lettek volna feltárni a sokféle megkülönböztetés hasznosságát. Az emberi motiváció kutatásában a tartalmi és osztályozási szempontoktól hamarosan áttértek az érdeklődés a folyamatokra, s annak magyarázatára, hogy hogyan lépnek a „motivumok” kölcsönhatásba más tényezőkkel bizonyos típusú és erejű viselkedések produkálására [1]. Persze emögött is szükségszerűen ott állt egy hallgatólagos előfeltevés, hogy valami igazolja a vizsgált késztetések elválasztását egymástól. Ehhez hasonló módon az univerzális grammatika és a viselkedés közötti kapcsolatok kutatásában is a hangsúlyt néhány transzformációval kapcsolatos folyamat vizsgálatára helyezték (pl. a szenvedő, tagadó vagy kérdő mondatok fejlődésére, produkálására vagy megértésére), s nem a ténylegesen használt vagy az egyáltalán lehetséges transzformációk felsorolására. Az is gyanítható, hogy a folyamatokra vonatkozó elméletek nagyobb tekintélyt biztosítanak szerzőiknek, mint a tartalmi taxonómiák, s nagyobb érdeklődést is váltanak ki a kutatókból. Talán érdekesebb is az elméletből levezethető predikciók ellenőrzése, mint az osztályozási rendszerek

használatának vizsgálata, ami önmagában egyáltalán nem is használható ellenőrizhető hipotézisek létrehozására.

Az elhanyagolás harmadik oka a nyelvészet jelenlegi helyzetében kereshető. A fonetika, a fonológia, a mondattan, a szótárírás mind nagy mennyiségű felhalmozott tapasztalattal rendelkeznek. Mindegyik területről egész könyvek írhatók; ismertek olyan értelmezési keretek, amelyekben a kutatók dolgozhatnak, vagy amelyek ellen lázadhatnak. A szemantikának és a pragmatikának viszont közel sincs meg ez a háttere. Márpedig biztonságosabb olyan tengereken hajózni, amelyekről vannak navigációs térképeink, mint ismeretlen vízrengetegeken bolyongani.

Felmerülhet persze az az ellenvetés, hogy bár a nyelvészek még nem fordítottak figyelmet a szemantika és a pragmatika kérdéseire, a filozófusok régóta ezt teszik, még hozzá oly sokan közülük, hogy lehetetlen lenne név szerint hivatkozni bárkire is. Egy jövőendő hajósnak – mielőtt saját útjára indul – talán azokat a jelentésről szóló térképeket kellene tanulmányoznia, amelyeket a filozófusok készítettek. Ijesztő távlat lenne, ha ezt valaki megpróbálná.

A végső ok a nyelvi rendszer természetének félreértése lehet. Ugyanúgy, ahogy a nyelvtani rendszer elemzése során nem használhatunk csak egy alapfogalmat, a „szó” vagy a „mondat” fogalmát, minthogy mindkettőre szükség van, ugyanígy a teljes rendszernek és működésének elemzése során össze kell kapcsolnunk egymással a struktúrát és a funkciót. Mivel a struktúrák önkényesek, jelentőségüket a funkcióból nyerik. Ez persze nem jelenti azt, hogy a kettő oly elválaszthatatlanul összekapcsolódik, hogy nem különíthetők el fogalmilag, hanem csak egyszerűen azt, hogy egy kommunikatív értékű megnyilatkozásnak struktúrája és funkciója is van. A strukturális elemzés valójában sosem törölte el a jelentés vagy a funkció fogalmát, csak a struktúra hangsúlyozása olyan erős volt, hogy az óvatlan személyben az a benyomás keletkezhetett, hogy a funkció lényegtelen. Ha a nyelv gyakorlati működését akarjuk megérteni, e kettő kapcsolatát kell megmutatnunk, ehhez pedig a struktúrán kívül a funkciót is elemeznünk kell.

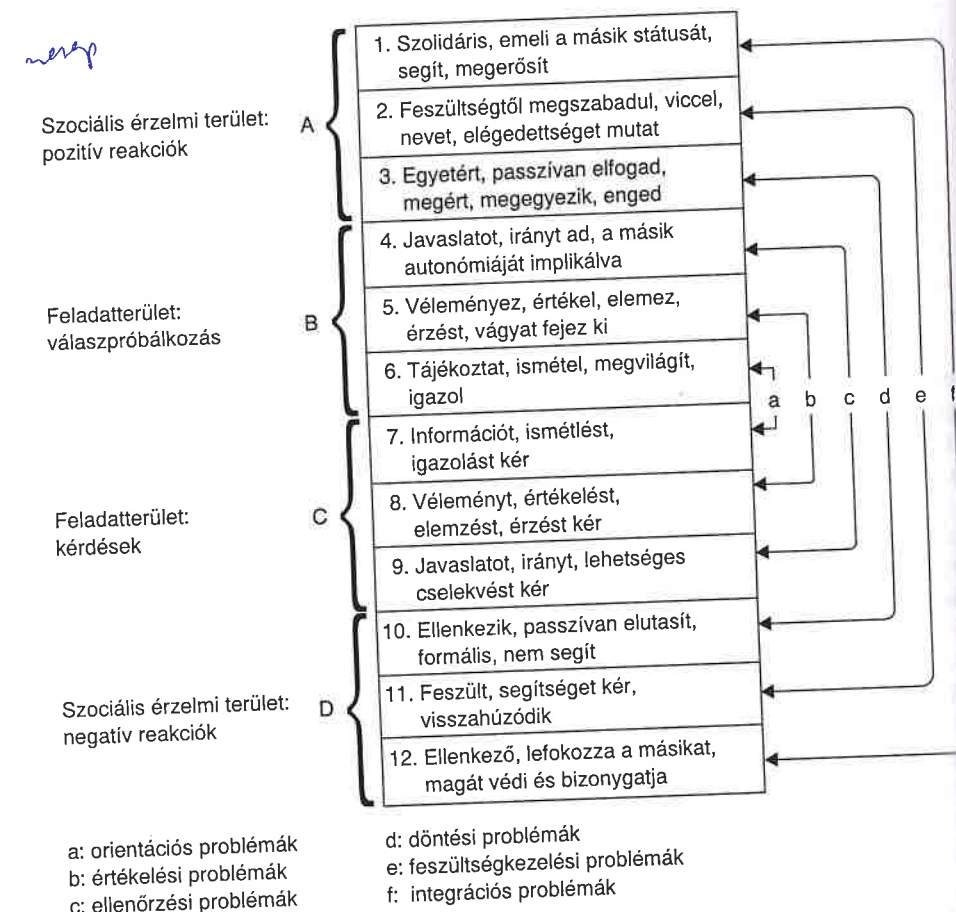
A felsorolt okok miatt nem meglepő, hogy a nyelvhasználat iránt érdeklődő pszichológusok miért idegenkednek a funkcionális megközelítéstől: a pszichológia történeti hagyománya, a fonológia és a mondattan ereje a nyelvészetben, valamint a hírnév és az érdekesebb kutatások iránti vágy erősen ellenállnak a funkció kutatásának.

Mivel a nyelvi funkciók listájának kialakítása nem tartozik a leggyakoribb témák közé, a jelen helyzetben minden lista önkényes, s csak egy afféle gyenge érveléssel védhető, hogy rövid úton nem cáfolható, noha az is igaz, hogy olyan vizsgálatok sincsenek, amelyek alátámasztják.

A funkciók osztályozása

A nyelvi viselkedéssel kapcsolatban már van néhány kidolgozott lista, leltár, s talán érdemes megnézni egy részüket, mivel rámutathatnak az osztályozási problémákra. A szociálpszichológusokat régóta érdekli a *tartalomelemzés*ként ismert téma [13], [19]. Ennek használata során olyan kategóriákat dolgoztak ki, amelyek segítségével – a kutatók reményei szerint – viselkedési szempontból releváns jellemzők emelhetők ki nyelvi mintákból. A tartalomelemzést kiterjedten használták a tömegkommunikáció termékeivel kapcsolatban. Összehasonlíthatók például a különböző napi-

lapokban domináló kérdések, vagy hogy milyen álláspontot foglalnak el egyes kérdésekkel összefüggésben. Megvizsgálták például az idő függvényében a *Pravda* és az *Izvesztyija* tartalmát a Szovjetunió barátságossága vagy ellenségessége szempontjából az USA és Kína irányában [5]. A módszer olyan egyszerű feltevésekre is alapozható, mint pl. mennyi teret szentelnek egy kérdésnek, ami mutatja a kérdésnek tulajdonított jelentőséget, vagy hogy a nyíltan kimondott ellenségeskedés ellenséges attitűdöket takar. A nyelvhasználat szempontjából mindez azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló állításokból következtetünk az attitűdökre. Számos viselkedésmérés esetében derül ki, hogy következtetéseink a beszéd tartalmának elemzésén alapulnak, kezdve a természetes viselkedés megfigyelésétől a kérdőíveken keresztül az olyan klinikailag használt projektív módszerekig, mint a Rorschach- vagy a TAT teszt. Nem mindig tételezzük fel persze, hogy egy téma gyakori emlegetése a neki tulajdonított jelentőséggel függ össze, egyes klinikai helyzetekben ugyanis épp ennek a fordítottja lehet igaz. Azt sem fogadjuk el mindig, hogy a barátságos kijelentések őszinték, de kialakultak olyan szabályok, s egy csomó tapasztalat is segít annak eldöntésében, hogy minek milyen értelme van [1]. A tartalomelemzést rende-

1. ábra

Az interakciós folyamatok kódolási kategóriái

sen annak felderítésére használjuk, hogy mit gondol vagy érez a beszélő, s nem annak megállapítására, hogy mi a nyelvi viselkedés funkciója, s az alkalmazott osztályozási rendszerek általában a motívumok, értékek és attitűdök típusáról és erejéről hivatottak információt nyújtani, s nem tisztázzák, hogy esetleg milyen egyéb információ vívódik át.

Más a helyzet a kiscsoportok viselkedésének elemzésével, különösen a sajátos problémákat megoldó csoportoknál, például a vádlott bűnösségét eldöntő esküdt-szék vagy egy matematikai rejtély megoldása esetén. Bár a kiscsoportokban mutatott viselkedés osztályozására több általános rendszert hoztak létre, amelyek egészen 96 kategóriáig terjedhetnek [6], legjobb, ha mégis a leggyakrabban használtat, Bales interakciós folyamatelmzését [4] írjuk le.

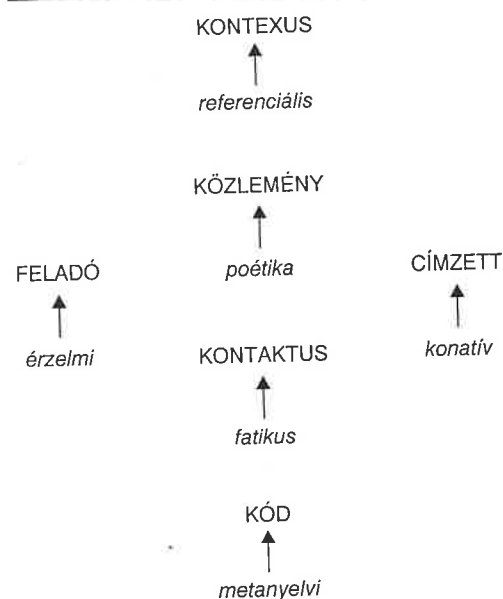
A rendszert a problémamegoldó csoportok munkájának leírására hozták létre: azt tárja fel, hogyan differenciálódnak a szerepek, hogyan jönnek létre és erősödnek meg a normák, fejlődnek ki az érzések. A rendszer leggyakrabban használt formájában 12 kategóriája van (lásd az 1. ábrát).

Mindegyik kategóriának megvan a maga ellentettje, hat jellemző a siker felé mozgatja a csoportot, hat pedig távolítja attól, miközben négy típus a belső kapcsolat problémáival foglalkozik, nyolc pedig a feladat elemzésével és megoldásával. Bár a megfigyelőknek a verbális és a nem verbális cselekvéseket egyaránt rögzíteniük kell, a tanulmányozott csoportok tipikusan olyanok voltak, hogy a legtöbb nyers adat verbális aktusokon alapult. A rendszer tehát lényegében a verbális aktusok osztályozását adja abból a szempontból, hogy mit csinálnak az emberek a nyelv használatakor. Bales készített egy kézikönyvet [4], amely megadja a kategóriák meghatározását s a jegyzőkönyvezési utasításokat, s a leendő felhasználók viszonylag gyorsan begyakoroltathatók arra, hogy egyetértsenek az elemzési egységek besorolásában. A rendszer hasznos voltát az is mutatja, hogy hány kutató alkalmazta; főként azonban az, hogy milyen kiugró szerepe volt abban, hogy empirikusan és elméletileg előrehaladtunk a problémamegoldó csoportok viselkedésének megértésében [7], [11]. A rendszer viszonylag szűk keretekben alkalmazható, de ezeken a határokon belül például mutat a nyelvhasználat funkcionális megközelítésének lehetőségeire.

Ervin-Tripp [9] más kategóriarendszert használt a kétszemélyes interakciók kezdeményezésének leírására. Kategóriái a következők voltak: dolgok, szívességek, információk kérése, szociális reagálás kérése, információ vagy értelmezés nyújtása, kifejezős monológok, rutinok (üdvözlés, bocsánatkérés stb.), elhárító beszélgetés (beszéd olyankor, amikor a nem beszélés kellemetlenebb volna). Bár a lista kielégítette a kutatás céljait, hiányzik belőle Bales rendszerének teljessége és rendszeressége, amelyből világosan kiderülnek a kategóriák közötti hasonlóságok és különbségek. A kategóriákat még további kutatásoknak kell finomítaniuk.

Ezzel a két szociálpszichológiai modellel három nyelvészeti példa állítható szembe. Firth (idézi: [14]) a beszédaktus szociális értékén alapuló osztályozást dolgozott ki: megkülönböztet fatikus közösséget (a csoportssolidaritás biztosítása és fenntartása), pragmatikus hatékonyságot (a munkát kíséri), tervezést és irányítást, a szólítást (üdvözlés, búcsúzás, a viszonyok beállítása) s elkötelezést (udvarlás, ígéret) mint beszédfunkciókat.

Halliday újabb, oktatási szempontból vetette fel a kérdést a következőképpen. „Azokat a nyelvi modelleket kísérjük meg feltárni, amelyekkel felruházva érkeznek a gyermek az iskolába ötéves korában. Feltételezzük, hogy ha a tanár saját, »kapott«

2. ábra

A nyelvi funkciók a fókusz irányulása szerint (Jakobson, 1960; 1972 nyomán). A nagybetűk jelzik a fókusz tárgyát, a dőlt betűk pedig a funkciókat.

konatív, referenciális, poétikai, fatikus és metanyelvi funkcióról. Jakobson, miután mindegyik funkcióra példákat ad, olyan rendszerezettséghez jut el, ahol láthatóvá válik, hogy a fókusz megváltozásával megváltoznak a közleményről felvethető kérdések is. A modell elegáns, de viszonylag kevésbé kidolgozott és teljes, kivéve a poétikai funkciót, de végeredményben Jakobson elsődleges célja is ennek elemzése volt.

Ezek a modellek széles tevékenységi kört ölelnek fel, jóval szélesebbet, mint a két szociálpszichológiai példa, meghatározásaik azonban egyáltalán nem pontosak, s nem adják meg az egyes funkciók strukturális megvalósulását, sem azokat a viselkedésszerű jelenségeket, amelyek alapján elkülöníthetők egymástól a funkciók. Nem támasztják alá, hogy miért ez vagy az a felosztás a jó, s Halliday egyik megjegyzésében még az a végső aggály is ott kísért, hogy kategóriái talán nem is függetlenek egymástól, bár Halliday nem fedi fel, hogy miben nem lennének azok függetlenek.

Ezek a bíráló megjegyzések csak azt hivatottak jelezni, hogy milyen kérdéseket kell felvetni teljesen kifejtett taxonómia esetén, s nem azt akarják sugallni, hogy tesszem azt Halliday javaslatával nem kell foglalkoznunk. Ha kevés az ismeretünk, s káosz uralkodik, első lépésként némileg rendet kell tennünk, s nem azonnal a végső megoldásban reménykedünk.

A szociálpszichológiai és a nyelvészeti listák összehasonlításával kielemezhető néhány olyan követelmény, amelyeket a nyelvi funkciók végső taxonómiájának ki kell elégítenie.

1. A taxonómiának a nyelv minden használatára ki kell terjednie. Bales elemzéséből kiderül, hogy a rendszernek kategorikusnak és hierarchikusnak is kell lennie.

nyelvelfogása valamilyen formában kevésbé gazdag és árnyalt, akkor ez lényegtelen lesz a nevelési feladat szempontjából" ([12] 28).

Ezután hat olyan nyelvi modellt vizsgált, amelyek az ötéves gyermek viselkedésére ráhúzhatók vagy abból kikövetkeztethetők: az instrumentális, a szabályozó, az interakciós, a személyes, a heurisztikus és a képzeletbeli nyelvmodelleket.

Roman Jakobson egy 1960-ban tartott, a nyelvi stílussal foglalkozó konferencia záróbeszédében [15] művészen elrendezett osztályozást adott, amelyben a funkciókat összekapcsolta a közlemény különböző lehetséges elsődleges funkcióival (lásd a 2. ábrát). A beszédesemény hat szempontját emelte ki: a feladót, a címzettet, a kontextust, a közleményt, a kontaktust és a kódot. Mindegyikre irányulhat a fókusz, s ennek megfelelően beszélhet funkcióról: emotív (expresszív),

Nála ugyanis a kategóriák könnyen összevonhatók magasabb egységekbe, mint a *problémaelemzés*, a *megoldás szintetizálása* vagy a *problémamegoldás*. A rendszer ebből a szempontból hasonlítana a növénytan, az állattan, a kémia vagy akár a nyelvtan osztályozási rendszereihez. Az is szinte biztos, hogy a hierarchia nem lenne két-dimenziós térben ábrázolható. Az *információnyújtás* például mind a probléma elemzésekor, mind a megoldás szintézisekor megjelenhet.

2. A funkciók osztályozásába a megnyilatkozások paralingvisztikai és nyelven kívüli jellemzőit is bevehetnénk, mint biztosítékot arra, hogy rendszerünk kimerítő lesz, s azért is, mert a rendszer a szociálpszichológusokat is érdekli. Az igaz, hogy később lehet, hogy külön kell kezelnünk őket, de átfogó igényű kutatás korai szakaszaiban jobb, ha szélesebb kereteket adunk meg, mint ha szűkebbeket.

3. A felhasznált kategóriáknak világosan meghatározhatóknak kell lenniük:

a) Arisztotelésznél a fogalom akkor van jól meghatározva a rendszerben, ha megadjuk viszonyát a rendszer minden más tagjához, különösen ami a hasonlóságokat és különbségeket illeti.

b) A szóbeli meghatározásra alapvető szükség van, de ezt ki kell egészíteni arra való utalásokkal, hogy hogyan ismerhető fel megbízhatóan a kategória. Elvileg legalábbis a kategóriára operacionális meghatározást kell adnunk, hacsak lehet az a funkcióban egyedül álló vagy lehetséges nyelvi formák segítségével. Ha ez nem oldható meg, meg kell adni az azonosítás szempontjából releváns kontextuális információt. Annál jobb, minél jobban hozzákapcsolhatók ezek a meghatározások a nyelvészetben, a pszichológiában és más viselkedéstudományokban már ismert fogalmakhoz.

4. Ne feledjük azt, hogy egyetlen taxonómia sem lehet tökéletes. Az inadekvát-ság részben a nyelv természetéből, részben az emberi viselkedésből fakad. Mindketto állandóan változik és újjászerveződik. Az inadekvát-ság forrása az általánosságra törekvés is. Az általános érvény magában hordozza azt a veszélyt, hogy eltekintünk lehetséges szembeállításoktól. Különleges, körülírt célokhoz a vizsgált helyzet részletesebb elemzésére van szükség, a remény azonban az, hogy az általános keret révén a kutatók érzékenyek maradnak olyan funkciókra is, amelyek túlvetnek közvetlen céljaikon.

Amikor általános, absztrakt kérdésekkel nehezen tudunk megbirkózni, gyakran megtörténik, hogy a kutatók speciális, körülírt helyzetekben kénytelenek szembenézni az adatok kódolásának gyakorlati kérdésével, s ez utat mutathat az elmélet fejlődésének. Soskinnak és Johnnak [20] osztályozó rendszert kellett kidolgozniuk egy cél – például egy kabát kölcsönkérése – elérésének különböző verbális lehetőségeire. Hat kategóriát alakítottak ki:

1. „hideg van” (struktone),
2. „add kölcsön a kabátod” (regnone),
3. „fázom” (szignome),
4. „jó meleg kabátod van” (metrone),
5. „brrr” (expresszív),
6. „nem is tudom, hoztam-e kabátot” (exkogitativ).

E kategóriák a funkción alapulnak, de nyelvi megnyilvánulásaik is eltérőek. Az exkogitativ például mindig bizonytalanságot fejez ki, valamilyen „töprengésre, habozásra” utaló szó segítségével. Felvethetjük, hogy a regnone az elsődleges forma –

1. táblázat. A nyelvi funkciók

	Funkció	A tevékenység vagy eredmény köznap neve	A verbális aktus fő fókusza
1.	Roszsabb cselekvés kerülése	Menekülés (verbális)	Résztevők
2.	Normáknak megfelelés	Beszéd vagy írás	Szabály, előírás
3.	Esztétikai	Irodalom, költészet, dráma, regényírás, szónoklás	A közlemény formája
4.	Találkozók szabályozása	Üdvözlés, búcsúzás	A résztvevők interakciója
5.	Performatívok	Ígéret, fogadás stb.	Nem verbális eredmények
6.	Önszabályozás a) viselkedés b) érzelem	Magunkban beszélés, ima stb.	Adó
7.	Mások szabályozása a) viselkedés b) érzelem	Utasítás, kérés, fenyegetés, vics	Vevő
8.	Érzelemkifejezés	Felkiáltás, káromkodás	Adó
9.	A külső jelölése a) érzelmi állapot b) személyiség c) hovatartozás	– – –	Adó
10.	Szerepviszonyok jelölése	–	Az adó–vevő viszony
11.	Referálás nem nyelvi világra: elkülönítés, szervezés, tárolás, átvitel, oktatás a különböző ismeretkörökben: a) logika b) tudományok c) etika d) metafizika e) esztétika	Sokféle: állítás, érvelés, beszámoló, felidézés, gondolkodás, problémamegoldás, elemzés, feldolgozás, szintézis	A beszéd megfelelése a nem verbális világnak
12.	Oktatás	Tanítás	Új készségek kialakítása a címzettnél
13.	Kérdés	Kérdezés	Új ismeret szerzése az adónál
14.	Metanyelvi funkciók	–	–

„Elsődleges” nyelvi formák		Értékelési alap
általános	példák	
Kontextuális megkötésekkel bármi	–	Megmentett más problémáktól?
Kontextuális megkötésekkel bármi	–	Nem voltak kellemetlen szünetek? Beszédnek, tanulmánynak stb. tűnt a korpusz?
Gyakran körülírt, de a mondat szintje, a mikrolingvisztika felett	Szonett, tragédia, mese	Szép? Megindító?
Speciális szavak, kifejezések és zajok véges halmaza. Szünetek, kérdések	Szia! Viszlát! Csao! Mit szólsz?	Felhívta a figyelmet? Létrejött a kapcsolat? Fent is maradt? Jó a befejezés?
Szemantikailg kapcsolatban levő igék véges halmazának normatívan és jogilag előírt módú használata	A hajót Dunaföldvárnak nevezem el!	Elvégeztük-e a szándékolt cselekvést? Segíti-e a beszéd a cselekvést?
Rövid felszólítások?	Most egy kanál mustárt! Szedd össze magad!	Változik vagy létrejön-e az érzelmi állapot?
Felszólítások, rövid kérdések, módbeli segédigék stb. Szemantikailag kapcsolódó igék és kifejezések zárt köre. Humorfordulatok	Ugorj! Ideadnák? El kell... Ha... akkor... Szóviccek	Engedelmesség van-e? Lebeszéltek? Megaláztuk? Megnevetettük?
Felkiáltások, trágár szavak, gyengédségek	Ó, drágám!!!	Jobban érzed magad?
Para- és extralingvisztikai jegyek, nyílt kiejtések. Kiejtés, nyelvtani és szóelválasztás	É..é..é..én Szerintem... Félek, gyerök, lehet lesz, toalett	Helyes „diagnózis” született-e vagy megfelelő benyomás?
Szociálisan előírt megszólítási és beszédformák használatának jogai és kötelességei	Doktor úr! Drágám! Imádkozzunk!	A választás megfelel-e a szerepmeghatározás elfogadott módjainak?
Állító mondatok	A macska a matracon van. Ha A, akkor B. A kutya harap! Nincs több	Igaz-e vagy hamis a diszkurzus keretében? Érvényes-e az érvelés? Követik-e a játékszabályokat?
Különböző	–	Tanult!
Kérdőforma	Mit akar ez?	Betölti-e a megfelelő hézagot ismereteidben?
–	–	–

példánkban ez az egyetlen nyílt próbálkozás a kabát megszerzésére –, s a többi ebből levezetett, másodlagos. Számos empirikus kérdést vet fel azonban az, hogy melyik forma milyen gyakorisággal jelenik meg, ahogy a kontextus, a résztvevők, az interakció típusa és a kommunikációs közeg változnak. Dikeman és Parker (lásd [10]-ben) egy kisebb amerikai családminta vizsgálatára használták ezt az elemzési rendszert. Kiderült, hogy azonos státusú személyek között gyakoribbak voltak a közvetett kérések, mint a nyílt próbálkozások (regnonék). Amikor azonban alacsonyabb státusú személyek fordultak a magasabb státusúakhoz, a közvetett kérések ritkábbakká váltak, mint a nyílt próbálkozások (regnonék). Végül pedig a két típus körülbelül egyforma gyakorisággal jelent meg akkor, amikor magasabb státusú személyek fordultak alacsonyabb státusúakhoz. Hivatali helyzetekben azonban a magasabb státusú személyek az alacsonyabb, alárendelt státusú személyekhez fordulva inkább utasításokat használtak.

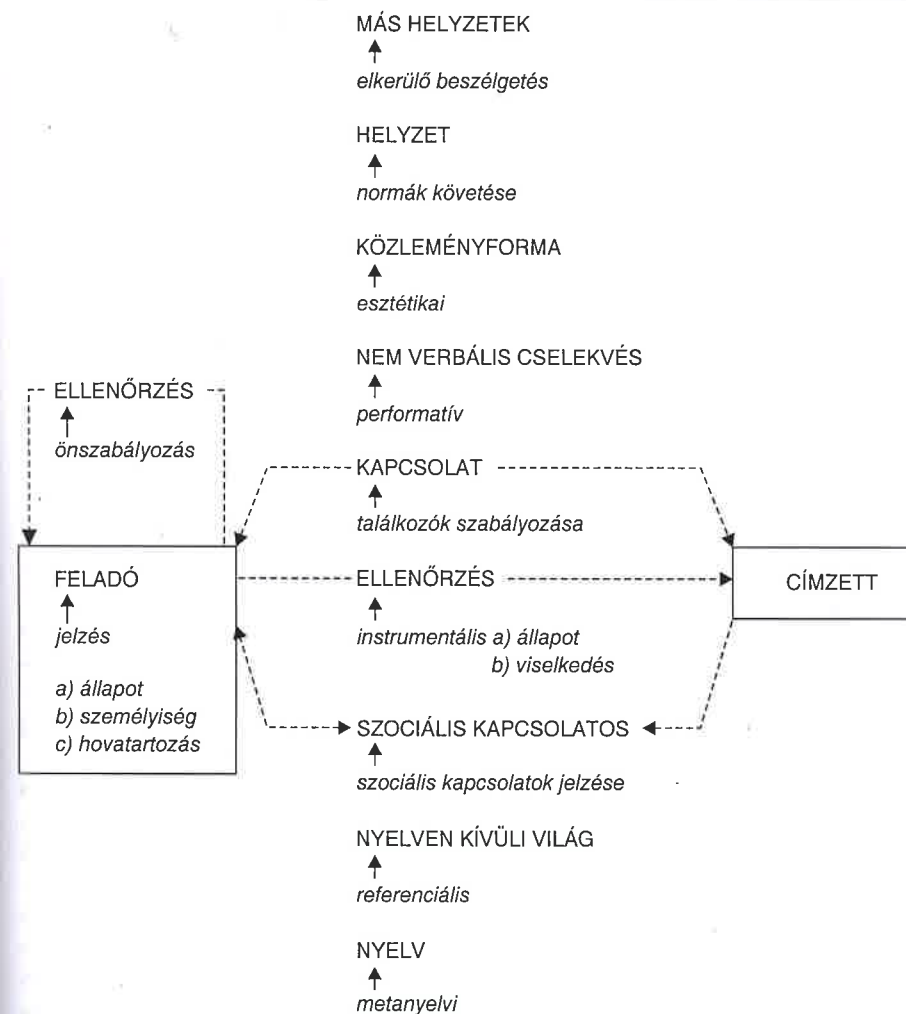
Ebből a rendszerből kiindulva először is megnézhetjük, hogyan befolyásolják a helyzetek és az emberek közötti kapcsolatok a kérések formáját. Ezeket az eredmények összevethetjük a személyektől a különböző kérési formák eltérő jelentésére (pl. udvariasság) vonatkozóan nyert „hiedelmekkel”, s olyan teszhelyzeteket tervezhetünk, amelyek alkalmasak értelmezésünk érvényének ellenőrzésére. Ahogy a választás meghatározóira vonatkozó ismereteink tágulnak, megkísérelhetjük azt is, hogy a kérdésen túl másféle interakciókat is bevegünk a rendszerbe, és így tovább.

Soskin és John kutatási stratégiája a saját maguk által szabott keretek között sikeres. Kategóriáikat nyelvészetiileg értelmezhetően adják meg, s ezek használata az empirikus munkában szociálpszichológailag releváns viselkedési különbségeket mutatott ki.

A funkciók taxonómiája

A mi céljainkra azonban sajnos átfogóbb sémára van szükségünk, amint az 1. táblázat mutatja. A sémát a 3. ábrán Jakobson megoldásának kiterjesztéseként vázoltuk fel. Számos kategóriát a már említett taxonómiákból vettünk át, míg másokat úgy találtunk ki. A séma persze egyáltalán nem teljes és kimerítő. A funkciók nem mind állnak ugyanazon az elemzési szinten. Bizonyos szerepviszonyoknál például eltérő jogok jellemzőek a másik viselkedésének ellenőrzésére, így kombinálva össze két funkciót. További megjegyzésünk még, hogy a séma naiv feltételezéseket sugall a forma és a funkció kapcsolatáról.

Az első oszlop a funkciókat sorolja fel, míg a második olyan szavakat vagy kifejezéseket ad meg, amelyekkel rendszerint hivatkozni szoktunk a megfelelő tevékenységre, ha egyáltalán van annak neve. A harmadik oszlop Jakobson elképzelését próbálja alkalmazni a verbális megnyilatkozás fókuszáról, míg a negyedik és ötödik oszlop olyan nyelvi jegyeket sorol fel, amelyek rendszerint vagy esetenként ehhez a funkcióhoz kapcsolódnak. Végül az utolsó oszlop olyan kérdéseket említ, amelyekkel meghatározható, hogy a verbális aktus sikeres volt-e. A táblázat leghasznosabb része talán az utolsó oszlop, mivel a kérdések olyan empirikus vizsgáló eljárás felé mutatnak, amellyel a verbális megnyilatkozások értéke lenne vizsgálható. Nem tételezzük fel persze, hogy a beszélőtől egyszerűen megkérdezhető, hogy igazat mondott-e, vagy pedig beszédével egyszerűen csak az időt akarta kitölteni. A beszélő által megadott ok eltérhet a beszéd valódi okától, a beszélő szándéka esetleg

3. ábra

A nyelvi funkciók (a nagybetűk a fókusz, a dőlt betűk a funkciókat jelölik)

nem azonos a beszéd tényleges funkciójával, sőt – a freudi nyelvbotlások esetén a mögöttük álló okoknak nem is igen lehet tudatában – ha helytálló Freud értelmezése ezekről az eseményekről. Nem akarjuk tehát azt a látszatot kelteni, hogy a funkciók megállapítása egyszerű és biztos folyamat, úgy véljük azonban, hogy a funkciókat megállapító eljárás kidolgozása kulcsfontosságú kérdés a kontextusban működő nyelvi mechanizmusok megértése szempontjából.

A vázolt listával kapcsolatban el kell oszlatnunk néhány félreértési lehetőséget. Először is minden verbális esemény több funkciót szolgálhat. A „fogadjunk egy szöveget” megnyilatkozást mondhatjuk olyan összefüggésben, ahol ez a személy állapotát, személyiségét és hovatartozását jelöli, próbálkozás mások viselkedésének ellenőrzésére, s ha elfogadják, performatív megnyilatkozás. A verbális események többfunkciós elemzése nem kivétel, hanem szabály – alighanem egyetemes szabály.

Másodszor, sok funkció anélkül is megvalósítható, hogy a nyelvre támaszkodnánk. Nemcsak arról van szó, hogy a verbális aktus para- és extralingvisztikai jellemzői is betölthetnek olyan funkciókat, mint a nyelvi jellemzők, de teljesen nem verbális alternatívák is betölthetnek helyettesítő szerepet. A szigorúan néző atyának a hálósobába vezető lépcső felé mutató kinyújtott karja helyettesítheti például az „ideje lefeküdni” mondatot. A zene hasonló érzelmi válaszokat válthat ki a hallgatóban, mint a nyelv esztétikus használata.

Másrészről vannak olyan kommunikatív aktusok, amelyeket a nyelv felhasználása nélkül igen nehéz vagy egyenesen lehetetlen megvalósítani. Ez különösen a nyelv referenciális használatával kapcsolatban igaz bizonyos témáknál, pl. a történelem, a társadalompolitika, a jog, a kémia terén.

Harmadszor, bizonyos jellemzők vagy szerkezetek használata önmagukban még nem vezetnek *sikeres* kommunikatív aktusokhoz. Mint Austin [3] mutat rá a hajók elnevezésével kapcsolatban, sok egyéb feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy az „ezt a hajót *Mary Jane*-nek nevezem el” megnyilatkozás Austin kifejezését használva *boldoguljon*. A beszélőnek erre feljogosított személynek kell lennie, aki a megfelelő helyen, a megfelelő pillanatban ellöki a hagyományos pezsgősüveget. Kétszermélyes interakció során, ha az egyik beszélő azt mondja, hogy nagyon sajnálja, hogy ő kapta meg azt az állást, amelyre mindketten pályáztak, állítását „őszintétlennek” ítélték meg, ha nem a hagyományosan a sajnálkozással összekapcsolódó para- és extralingvisztikai jegyek kísérik, pl. ha a beszélő széles mosolyra tárja száját, s örömeiben ugrál. Ilyen helyzetekben a távolságtartásnak, a gesztusoknak, a testtartásnak, az arckifejezésnek mind egybehangzó értéket kell felvenniük ahhoz, hogy a verbális megnyilatkozás nyílt tartalmát hihetőnek ítéljük.

Az *elsődleges* nyelvi formák feliratú oszlopban egy csomó gyenge meghatározás van, amelyek láttán egy nyelvész – csodálkozásában vagy dühében – elvörösödné. Mint Soskin és John példái rámutattak, egy megnyilatkozás sokféle módon szolgálhatja egy kabát kölcsönkérését.

Felmerült, hogy tulajdonképpen csak a regnone – „add kölcsön a kabátod” – mutatja meg nyilvánvalóan a beszélő kérését, míg udvariassági és szerepviszonyokkal kapcsolatos konvenciók irányítják azt, hogy ez milyen kidolgozott formákat ölthet. (Észerint a „nem tudom, kölcsönkérhetném-e ezt a kabátot” a regnone tisztelteljesen udvarias formája, s nem exkognitív forma.) A többi forma referenciális kommentár az időről (struktone), saját hőmérsékletünkről (szignone) vagy a hallgató szerencsés helyzetéről (metrone). A „nem is tudom, hoztam-e kabátot” a referencia kérdésére koncentrálnak heurisztikus megnyilatkozás, míg a „brrr!” egyszerű expresszív kifejezés. Ezeket szokásosan rejtett utalásoknak neveznénk, de nem szabad elfelednünk, hogy az értéküket szabályozó kulturális konvenciók meglehetősen egyértelműek is lehetnek. Zavaró kultúrközi nehézségek származnak például abból, amikor angol emberek oroszok, arabok és mások tulajdonát képező dolgokat dicsernek. Ami a beszélő szándéka szerint – például egy ékszer baráti dicsérete – bók volt a házigazdának, követelődő kérést válthat ki a házigazda részéről, hogy fogadjuk el azt ajándékként.

Milyen értelemben védhető itt az *egyszerű* forma fogalma? A megfogalmazással nem akarunk történeti elsőbbséget hangsúlyozni. Azt sem akarjuk mondani, hogy minden egyes gyermek előbb tanulja meg az egyszerű formákat s aztán a többit. Védhető volna a fogalom azzal, hogy mit mondana a nyelv képzeletbeli felnőtt normális használója különböző mondatokról: a felszólításokra, a felkiáltásokat érze-

lemkifejezésre használjuk. A találkozó szabályozásával, a személyiség, a lelkiállapotok s a hovatarozás jelzésével, a szerepmeghatározással kapcsolatban pedig e könyv későbbi fejezeteiben összegyűjtött anyagokra hivatkozhatnánk. Megemlíthető az is, hogy – mint más szociális jelenségeknél – a jelenségre vonatkozó ismeretek elterjedésével azok működése megváltozhat. Ha az embernek például tudatosítják, hogy bizonyos szavak használata társadalmi helyzetük jelzése lehet, ennek nyomán megváltoztathatják szóválasztásaikat. Mint Labov [16] kimutatta, a New York-i alsó középosztálybeli személyek hajlanak arra, hogy formális helyzetekben egyes hangokat túl gondosan ejtsenek, ejtésüket túlkorrigálják. Hasonlóan feltételezhető az is például, hogy a személyek, akik szeretnék elrejteti szorongásukat, hamar megtanulják ennek az állapotnak a jelzéseit, s helyesbítik viselkedésüket. Mindnyájan kerülünk olyan helyzetekbe, ahol szerepelnünk kell, s nem magunkat adni, s minél többet tudunk felvett szerepünk megkülönböztető jegyeiről, annál nagyobb az esély arra, hogy meggyőzően viseljük a maszkot. Bár az egyes változók tényleges értéke megváltozhat, a megkülönböztetések valószínűleg fennmaradnak. Az alá- és fölérendeltségi szerepviszonyok terén például a megkülönböztetést szolgáló nyelvi jegyek, a címek és megszólító névmások Európában az idők során megváltoztak, mégpedig a különböző kultúrákban különbözőképpen. A megkülönböztetések azonban fennmaradtak, csak egyes helyeken ezt már nem az egyoldalú tegezés és önzés fejezi ki.

A változások mindig a pillanatnyi *status quo*-hoz képest jelennek meg, s ebben az értelemben ez az alap – együtt a felgöngyölíthető történetével – adja az egyszerű, primitív nyelvi formákat. Az egyszerű, elsődleges itt viszonylagos terminusok, nem abszolút kategóriák, amelyek arra szolgálnak, hogy szembeállításokat tudjunk eszközölni a korábbi állapothoz képest megjelenő változásokkal és kidolgozással.

Ezekkel a fenntartásokkal tehát sémánkat olyan osztályozórendszerként fogjuk fel, amelyhez viszonyítva az egyes verbális események jelentősége megítélhető.